

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	8
Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН	10
1.1. Правове регулювання суспільних відносин як різновид соціального регулювання	10
1.2. Правове регулювання та правовий вплив: їхнє співвідношення.....	23
1.3. Механізм правового регулювання суспільних відносин.....	25
Розділ 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ ТА ФІНАНСІВ	45
2.1. Конституція України як установчий політико-правовий акт щодо економічної та фінансової системи суспільства	45
2.2. Конституційні права, свободи й обов'язки людини та громадянина у сферах економіки та фінансів	56
2.3. Конституційно-правовий статус органів публічної влади у сферах економіки та фінансів.....	69
Розділ 3. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ.....	88
3.1. Загальна характеристика адміністративно-правових відносин у сфері економіки	88
3.2. Засоби державного регулювання у сфері економіки	116
3.3. Правове регулювання адміністративної відповідальності у сфері економіки.....	130
3.4. Відповідальність за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення у сфері економіки	139

РОЗДІЛ 4. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИН.....	151
4.1. Правові основи публічної фінансової діяльності в Україні	151
4.2. Правові основи фінансового контролю в Україні.....	168
4.3. Правові засади бюджетної системи та бюджетного процесу в Україні.....	179
4.4. Правове регулювання податкової системи України.....	195
4.5. Публічно-правові основи банківської діяльності в Україні	206
4.6. Правове регулювання фінансової відповідальності в Україні	213
Розділ 5. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН	225
5.1. Джерела, предмет, метод та система цивільного права України. Особливості цивільно-правового регулювання економічної сфери	225
5.2. Цивільне законодавство про особисті немайнові права. Ділова репутація підприємства	235
5.3. Законодавче регулювання речових прав. Базовий характер майнових відносин у сфері економіки.....	240
5.4. Законодавче регулювання реалізації прав інтелектуальної власності	246
5.5. Зобов'язальне право: договірне та деліктне законодавство	252
РОЗДІЛ 6. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН.....	260
6.1. Господарські правовідносини: об'єкт, суб'єкт, зміст.....	260
6.2. Джерела правового регулювання господарських відносин.....	270
6.3. Специфіка сфери правового регулювання господарських відносин	276
6.4. Господарсько-правова відповідальність учасників господарських відносин.....	293

РОЗДІЛ 7. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ТА ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	303
7.1. Аграрні та земельні правовідносини: об'єкт, суб'єкт, зміст.....	303
7.2. Джерела правового регулювання аграрних і земельних правовідносин.....	320
7.3. Специфіка сфери правового регулювання аграрних і земельних правовідносин.....	322
7.4. Юридична відповідальність за порушення аграрного та земельного законодавства.....	334
РОЗДІЛ 8. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН В ІТ-СФЕРІ	344
8.1. Правова природа та становлення права в ІТ-сфері	344
8.2. Загальні положення правовідносин та джерела права у сфері інформаційних технологій	349
8.3. Структура правовідносин сфери інформаційних технологій	362
8.4. Юридична відповідальність за порушення норм права у сфері інформаційних технологій	374
РОЗДІЛ 9. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН І ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	379
9.1. Законодавче регулювання трудових відносин	379
9.2. Юридична відповідальність та захист прав учасників трудових правовідносин.....	415
9.3. Законодавче регулювання відносин у сфері права соціального забезпечення	426
РОЗДІЛ 10. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТА ФІНАНСОВІЙ СФЕРАХ	439
10.1. Загальна характеристика кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.....	439

10.2. Кримінальна відповідальність за контрабанду культурних цінностей та зброї (ст. 201 КК України).....	446
10.3. Кримінальна відповідальність за незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги (ст. 201-2 КК України).....	456
10.4. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212 КК України)	463
10.5. Кримінальна відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України)	466
РОЗДІЛ 11. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН	472
11.1. Поняття, предмет та система міжнародного економічного права	472
11.2. Поняття та види суб'єктів міжнародного економічного права	476
11.3. Джерела міжнародного економічного права.....	489
11.4. Особливості правового регулювання окремих видів міжнародно-економічних відносин	498

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМК України – Антимонопольний комітет України
АР Крим – Автономна Республіка Крим
БЕБ України – Бюро економічної безпеки України
БК України – Бюджетний кодекс України
ВР України – Верховна Рада України
ГК України – Господарський кодекс України
ДАС України – Державна аудиторська служба України
ДКС України – Державна казначейська служба України
ДПС України – Державна податкова служба України
ЗК України – Земельний кодекс України
КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України
КЗпП України – Кодекс законів про працю України
КК України – Кримінальний кодекс України
КМ України – Кабінет Міністрів України
КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
Мінфін України – Міністерство фінансів України
МК України – Митний кодекс України
НБ України – Національний банк України
ПК України – Податковий кодекс України
СК України – Сімейний кодекс України
ЦК України – Цивільний кодекс України
ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ПЕРЕДМОВА

Вирішення завдань, пов'язаних з юридичним закріпленням членства України в Європейському Союзі, її долучення до демократичних міжнародних інституцій, а також відновлення господарсько-промислового комплексу, енергетичної та соціальної інфраструктур нашої держави, що зазнали руйнації внаслідок повномасштабної агресії Російської Федерації, вимагає переосмислення сутності, перегляду системи, змісту та організації освіти, її акцентуації на економічному та фінансовому компонентах, суттєвому підвищенні фінансової грамотності та економічної культури населення, які є важливою умовою подальшої модернізації сучасних демократичних соціально-правових держав.

Громадянське суспільство, держава, право, економіка і фінанси як особливі соціальні явища взаємопов'язані і справляють відчутний вплив одне на інше, а також на всі сфери життєдіяльності суспільства.

В умовах розвиненого демократичного суспільства держава підпорядкована праву, а межі її впливу на економічну і фінансову сфери чітко визначені в законодавчому порядку. Громадяни та їх об'єднання мають гарантовані нормативно-правовими актами права здійснювати демократичний контроль за діяльністю держави в цих визначальних сферах життєдіяльності суспільства.

Однією з функцій такої держави за допомогою права як найефективнішого регулятора суспільних відносин є стимулювання розвитку соціально орієнтованої економічної і фінансової сфер, створення сприятливих умов для розвитку прозорих ринкових відносин, вільної конкуренції та заповзятливості громадян, розвитку інститутів громадянського суспільства, його партнерських відносин із державою з управління сферами виробництва та розподілу товарів і послуг, а також обігу грошових коштів.

В умовах авторитарних, диктаторських режимів держава домінує над суспільством, підпорядковує собі економіку і встановлює жорсткий контроль над обігом коштів, доходами населення, обмежує його громадянські, політичні, економічні, соціальні та інші права¹.

¹ Шульженко Ф. П. Державний примус в умовах демократичної трансформації суспільства: теоретико-правовий концепт. Київ. Юридична Україна. 2022. № 2. С. 6-12.

У цьому контексті рівень актуалізації питання фінансової грамотності та економічної культури українського народу, який робить реальні кроки до спільноти демократичних держав, значно зростає.

Видання, яке пропонує авторський колектив, написане відповідно до положень Національної стратегії розвитку фінансової грамотності до 2030 року, ініційованої Національним банком України та розробленої за участі Міністерства освіти і науки України, Міністерства економіки України, Міністерства цифрової трансформації України, Державної установи «Офіс розвитку підприємництва та експорту», Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку.

Автори підручника використали багаторічний досвід викладання правових навчальних дисциплін студентам факультетів: фінансів, обліку та податкового менеджменту, економіки та управління, міжнародної економіки і менеджменту, маркетингу, управління персоналом, соціології та психології, а також інституту інформаційних технологій в економіці Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Члени авторського колективу мають значний практичний досвід роботи з юридичного забезпечення господарської та фінансової діяльності в державних установах, а також досвід у сфері правотворчості та застосування права.

Авторський колектив висловлює вдячність рецензентам: доктору економічних наук, професору Бондарю М.І. доктору юридичних наук, професору Гайдуліну О.О., доктору юридичних наук, професору Поповичу В.М. за слушні зауваги та цінні поради стосовно рукопису підручника.

Вдячні також і нашим читачам за відгуки й ідеї, які обов'язково будуть опрацьовані під час подальшої роботи над підручником до його перевидання.

Керівник авторського колективу,
*професор, заслужений працівник освіти України, завідувач
кафедри теоретичної юриспруденції Київського національного
економічного університету імені Вадима Гетьмана*
Федір ШУЛЬЖЕНКО

Розділ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

- 1.1. Правове регулювання суспільних відносин як різновид соціального регулювання.
- 1.2. Правове регулювання та правовий вплив: їхнє співвідношення.
- 1.3. Механізм правового регулювання суспільних відносин.

1.1. Правове регулювання суспільних відносин як різновид соціального регулювання

Основою виникнення, розвитку й функціонування будь-якого суспільства є певні взаємозв'язки та взаємовідносини між його учасниками. Численні форми взаємодії між людьми та їхніми об'єднаннями в юриспруденції визначають *суспільними відносинами*. Такі суспільні відносини є різноманітними. Наприклад, за сферами суспільного життя виокремлюють економічні (пов'язані з економічною діяльністю), політичні (зумовлені формуванням і вираженням політичної влади в суспільстві), релігійні (пов'язані з релігійними поглядами й культурами) тощо. Такі відносини визначають самоорганізацію в суспільстві. Проте значна частина суспільних відносин характеризується суперечливими інтересами їх учасників. Тому такі суперечності узгоджуються на основі *соціального регулювання* – системи засобів впливу на поведінку учасників суспільних відносин для їхнього впорядкування й забезпечення компромісу.

Соціальне регулювання здійснюється в межах певного суспільства й спрямоване на визначення правил, які регулюють взаємовідносини між його учасниками (наприклад, члени сім'ї самостійно визначають правила ведення домашнього господарства). Проте впорядкування суспільних відносин набуває іншого характеру з виникненням держави. Здійснюючи основні функції, держава уповноважує органи державної влади й органи місцевого самоврядування упорядковувати суспільні відносини правилами (нормами права (етимологія слова «норма» – з лат. *norma* – правило, взірець))² для їх регуляції та забезпечення правопорядку. Ті суспільні відносини, які впорядковуються на загальних юридичних засадах, трансформуються в окремий різновид суспільних відносин – правові відносини, що підлягають юридичній регламентації (упорядковуються нормами права).

Правове регулювання – це впорядкування суспільних відносин за допомогою юридичних засобів.

Ознаки правового регулювання:

1) є різновидом соціального регулювання (етимологія слова «регулювання» – з лат. *regulo*³ – визначає впорядкування, приведення у відповідність до певних правил). Соціальне регулювання встановлює певний соціальний порядок, який характеризується визначеністю соціально значущої поведінки учасників суспільних відносин для функціонування суспільства. Таке регулювання дає змогу відобразити релевантність моделі відповідних суспільних відносин у суспільстві;

2) здійснюється державою або інститутами громадянського суспільства (держава в особі її уповноважених органів, зважаючи на потреби суспільного життя, шляхом установлення норм права визначає загальні засади правового регулювання. Завдяки державі й діяльності її органів правове регулювання набуває ознак загальності, обов'язковості, регламентованості, релевантності, системності тощо. Змістом правового регулювання є діяльність правотворчих суб'єктів, що пов'язана з вибором типів, методів, способів регламентації, визначенням співвідношення нормативних та індивідуальних засобів регулювання, тобто

² Ермоленко А. Філософський енциклопедичний словник. Київ. Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Абрис, 2002. С. 433.

³ Кравчук С. Й. Теоретика-правові аспекти регулювання суспільних відносин. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2022. Серія ПРАВО. Вип. 69. С. 31–36. URL: <http://surl.li/ulfzp>.

формуванням юридичного інструментарію, який об'єктивно необхідний в економічних, соціальних, політичних й історичних умовах для забезпечення ефективного функціонування громадянського суспільства, його інститутів та організації життєдіяльності учасників суспільних відносин. Крім держави, у правовому регулюванні суспільних відносин беруть участь й інші суб'єкти права, зокрема, й органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання тощо. Наприклад, у Рішенні Конституційного Суду України від 16 квітня 2009 р. № 7-рп/2009 визначено, що органи місцевого самоврядування в межах повноважень, установлених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території. У формі рішень рада приймає нормативні та інші акти (частина перша ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Конституційний Суд України, проаналізувавши функції та повноваження органів місцевого самоврядування, дійшов висновку, що органи місцевого самоврядування, вирішуючи питання місцевого значення, представляючи спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст, приймають нормативні та ненормативні акти. До нормативних належать акти, які встановлюють, змінюють чи скасовують норми права, мають локальний характер, розраховані на широке коло осіб і застосовуються неодноразово, а ненормативні акти передбачають конкретні приписи, звернені до окремого суб'єкта чи юридичної особи, застосовуються одноразово і після реалізації вичерпують свою дію⁴;

3) має нормативний характер (установлює обов'язкові правила поведінки, що спрямовані на регулювання суспільних відносин (здійснюється за допомогою юридичних засобів)). Суспільні відносини, на які спрямована регуляція норм права, набувають правового характеру і трансформуються в правові відносини, що підлягають юридичній регламентації. Вступаючи в правові відносини, суб'єкти права реалізують суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Якщо ж реалізація норм права не може бути здійснена за певних причин шляхом правомір-

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування) від 16 квітня 2009 р. № 7-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-09#Text>.

ної поведінки суб'єктів права, виникають передумови для застосування норм права. Зрештою видаються відповідні акти застосування норм права, що приймаються на основі нормативно-правового акта (актів) компетентним органом держави в особі їх посадових осіб; адресуються визначеним суб'єктам права (тобто є персоніфікованими); поширюють норму права на визначену (конкретну) юридичну ситуацію (вичерпує себе одноразовим застосуванням); мають певну, установлену чинним законодавством форму правового акта (наказ, рішення, вирок, розпорядження тощо) (якщо це письмовий акт, то має встановлену структуру: вступну, описову, мотивувальну та результативну частини); можуть бути оскаржені. Акт застосування норм права, як і нормативно-правовий акт, має обов'язковий характер. Нормативно-правовий акт є інструментом правового регулювання, за допомогою якого найважливіші суспільні відносини набувають певної правової форми (оскільки в нормах права визначається міра можливої та належної поведінки). Акт застосування норм права приймається для реалізації нормативно-правових приписів (наприклад, рішення суду в цивільних справах, наказ керівника підприємства про переведення працівника на іншу посаду тощо). Тому акт застосування норм права не є джерелом (формою) права, має індивідуальний характер, оскільки видається щодо вирішення визначеної ситуації та на підставі норми (норм) права. Тобто акти застосування норм права спрямовані на індивідуальне регулювання суспільних відносин. До юридичних засобів належать не лише норми права, акти застосування норм права, а й правовідносини, акти безпосередньої реалізації норм права тощо;

4) *має організаційний характер* (фіксує міру можливої або належної поведінки учасників суспільних відносин. Наприклад, під час укладення трудового договору (контракту, угоди) суб'єкт господарювання, що здійснює некомерційну господарську діяльність, зобов'язаний забезпечити належні й безпечні умови праці, її оплату не нижчу від мінімального розміру, а також забезпечити інші соціальні гарантії, передбачені нормами чинного законодавства (частина друга ст. 54 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р. № 436-IV (далі – ГК України));

5) *має цілеспрямований характер* (правове регулювання спрямоване на задоволення прав і законних інтересів суб'єктів права. Наприклад, згідно з Цивільним кодексом України від 16 січня 2003 р. № 435-IV (далі – ЦК України) право користу-

вання чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом (ст. 401 ЦК України)). Ефективне правове регулювання сприяє розвитку економіки (наприклад, забезпечуючи реалізацію права на здійснення підприємницької діяльності, інвестування, захисту права власності тощо);

б) має конкретний характер (правове регулювання завжди пов'язане з реальними (визначеними) відносинами. Наприклад, у нормах чинного законодавства встановлено, що в договорі доручення або у виданій на підставі договору довіреності мають бути чітко визначені юридичні дії, які належить вчинити повіреному. Дії, які належить вчинити повіреному, мають бути правомірними, конкретними та здійсненими (ст. 1003 ЦК України)).

Для правового регулювання характерним буде наявність об'єкта та предмета.

Об'єктом правового регулювання є юридично значуща поведінка учасників суспільних відносин, яка через соціальну значущість підлягає юридичній регламентації шляхом закріплення правил поведінки.

Предметом правового регулювання є суспільні відносини, що об'єктивно потребують правового регулювання. Це такі суспільні відносини, упорядкування яких здійснюється за допомогою юридичних засобів. Наприклад, у ст. 1 ГК України зазначено, що цей Кодекс визначає основні засади господарювання й регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання.

Не всі суспільні відносини можуть бути врегульовані юридичними засобами, тому правовому регулюванню підлягають лише ті відносини, що характеризуються такими ознаками:

а) це відносини, що виникають між людьми та їхніми об'єднаннями (такі відносини мають соціальну значущість). Не є предметом правового регулювання явища об'єктивної дійсності, що визначаються, наприклад, законами природи – біологічні процеси (право регулює соціальні відносини, а не природні процеси (виверження вулканів, сходження снігових лавин тощо));

б) такі відносини, які можуть бути врегульованими нормами права, тобто можуть реалізуватися через волю і свідомість людей (суб'єкти яких є свідомими й вольовими їх учасниками).

Правове регулювання не може впорядковувати дії учасника суспільних відносин, що не залежать від свідомої волі людини, зокрема дії, вчинені в стані неосудності (наприклад, дії психічно хворої людини);

в) це відносини, що стосуються інтересів суспільства, підприємств, установ, організацій, визначених суб'єктів. Сукупність таких відносин не є статичними, а змінюються залежно від конкретних умов того чи іншого етапу функціонування суспільства, рівня його економічного, соціального, політичного, культурного розвитку. Важливо, щоб норми права, що приймаються / змінюються, відповідали економічним, соціальним, політичним закономірностям і сприяли прогресивному функціонуванню суспільства, забезпечуючи життєдіяльність суб'єктів права;

г) порушують інтереси інших осіб або суспільства загалом, зумовлюють виникнення суперечностей, конфліктів;

ґ) передбачають можливість правового контролю над ними. Суспільні відносини, що об'єктивно потребують і підлягають юридичній регламентації, тобто визначені суспільні відносини, які потребують врегулювання, а не суспільних процесів, що обумовлені об'єктивними законами суспільного життя й не потребують врегулювання нормами права (наприклад, дружба, яка виникає між людьми, що не може підлягати правовому регулюванню та регламентується іншими соціальними нормами – нормами моралі).

Різновиди правового регулювання

1. Залежно від юридичних засобів:

1.1. *Нормативне правове регулювання* забезпечує єдиний порядок у регулюванні суспільних відносин за допомогою прийняття норм права, розрахованих на багаторазове застосування. Здійснюється на основі прийнятих уповноваженими суб'єктами нормативно-правових актів та інших джерел (форм) права. Характеризується ознаками:

- поширюється на невизначену кількість подібних випадків;
- адресується суб'єктам права, що персонально не визначаються;

- здійснюється переважно тривалий час. Наприклад, фізична особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право самостійно: розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що